

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Bruggen, H.J.J.M. van der

Citation

Bruggen, H. J. J. M. van der. (2021, October 28). *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding

1. *Joden en christenen in Roermond en Midden-Limburg*

De voorliggende dissertatie is een historische studie van aspecten van het leven van Joden in Roermond en Midden-Limburg in de periode 1275-2018.¹

In het jaar 2005 schreef ik een globale schets van de geschiedenis van de Roermondse Joden door de eeuwen heen met een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat onderzoek kwam voort uit de vraag wat er nu exact met hen in die cruciale jaren gebeurd was en wat eraan vooraf was gegaan. Ook al kostte deze eerste poging om het lot van de Joden in Roermond te duiden vele maanden onderzoek – dit vooral door de noodzaak slachtofferlijsten op te stellen – het uiteindelijke resultaat liet nog te veel vragen onbeantwoord.

Daarna heeft dit thema, de geschiedenis van de Roermondse Joden, mij niet meer losgelaten. Er bleven veel lacunes in de kennis van de gebeurtenissen in die jaren met daaraan gekoppeld de moeilijke vraag waarom en hoe het ooit, ook in Roermond, zover is kunnen komen dat een bevolkingsgroep vrijwel geheel uitgeroeid werd. In de afgelopen jaren heb ik daarom in een reeks artikelen aan verscheidene aspecten van deze geschiedenis aandacht besteed. Op basis daarvan heb ik mijn onderzoek voor dit proefschrift voortgezet.

Kernvraag van deze studie is wat de houding van de sterk door het christendom bepaalde omgeving heeft betekend voor de positie en status van de Joden in Roermond en Midden-Limburg in de periode van de late middeleeuwen tot de vroege 21ste eeuw.

Dat een samenspel van factoren bepalend is geweest voor de wijze waarop het leven van Joden in deze stad en deze regio door de eeuwen heen gestalte heeft gekregen, spreekt vanzelf. De interdependentie van godsdienstige, politieke, geografische, economische en culturele ontwikkelingen is voor de positie en status van de Joden aldaar van groot belang geweest.

In dat samenspel van factoren staan gewoonlijk kerk en (christelijke) staat voorop, als afzonderlijke instituties maar ook in hun onderlinge verstandhouding. Dat die verhouding tussen kerk en staat – ook wel te formuleren als religie en samenleving – een fundamenteel gegeven is voor de inrichting van een maatschappij in het algemeen, maar ook voor de status en

¹ Volgens de spellingshervorming van 2005 verwijst het woord 'Jood' met een hoofdletter naar het volk of de cultuur, terwijl het woord 'jood' zonder hoofdletter gebruikt wordt in samenhang met het geloof. In de praktijk is het soms moeilijk om dit onderscheid te maken. Er is voor gekozen overal de hoofdletter te gebruiken, behalve daar waar sprake is van de religieuze betekenis, mede gelet op de context. Dientengevolge is de keuze voor de ene of de andere schrijfwijze soms arbitrair.

positie van minderheden in een samenleving in het bijzonder, behoeft geen betoog.

Voor de onderhavige studie die in Nederland is gesitueerd, en in het bijzonder in de provincie Limburg, sorteren de wisselende machtsverhoudingen tussen kerk en staat, effect op de status en positie van een minderheid als de Joden. Over hun verhouding tot kerk en staat kan niet in eenduidige termen gedacht worden. Van een onveranderlijk, constant beeld van de wederzijdse houding van beide instituties en van hun houding ten opzichte van Joden is geen sprake. De kerk straalde niet altijd in al haar geledingen in gelijke mate vijandschap uit naar Joden. Dat gold ook voor de staat, lees het lokale, regionale of landelijke gezag. Zoals we nog zullen zien, zijn wereldlijk en kerkelijk gezag vaak ook sterk met elkaar verweven, zeker daar waar landvorsten zichzelf als beschermers zagen van het christendom en in het bijzonder van de rooms-katholieke kerk.

Met welke vormen en welke uitingen van macht en gezag kregen Joden in Roermond en omgeving door de eeuwen heen te maken? Wat had dit voor effect op hun leven en werk? Het zijn vragen die zowel voor de externe relaties van de Joodse gemeenschap met kerk en staat als voor de interne verhoudingen in hun gemeenschap van toepassing zijn.

Gegeven de regio die hier onderwerp van studie is, staat ‘kerk’ hier voor de rooms-katholieke kerk. Dat spreekt vanzelf voor de periode van de middeleeuwen tot aan de vroege zestiende eeuw, maar ook in de daaropvolgende eeuwen zou dit het geval zijn. Weliswaar was in die latere eeuwen het protestantisme niet volledig afwezig in de (huidige) provincie, maar de rol ervan is in deze onder katholiek bestuur gebleven streken in het verband van dit onderzoek vrijwel te verwaarlozen.

Wat de ‘staat’ betreft, kan worden opgemerkt dat de staatkundige geschiedenis van Roermond geschetst moet worden tegen de achtergrond van een zeer wisselend historisch tableau. Stad en regio zijn door de eeuwen heen nogal eens onderhevig geweest aan wisselingen van de wacht, of beter, de macht. Dat is een gegeven waarvan het belang voor de geschiedenis van de Joden niet moet worden onderschat.

Gelet op de belangrijke rol van deze twee gezagsinstituties, de rooms-katholieke kerk en de staat in al hun wisselende gedaanten in Roermond en omgeving, kunnen we ons afvragen in hoeverre en op welke wijze beide van betekenis zijn geweest voor de positie en status van de Joden. Het probleem is immers dat de Joden in deze stad en regio te maken kregen met enerzijds de centralistisch en hiërarchisch ingerichte rooms-katholieke kerk en anderzijds met een zich door de tijden heen telkens wijzigende staatkundige autoriteit. Dit

complex van factoren verleent aan de positie van de Joden een geheel eigen dimensie, wat des te nieuwsgieriger maakt naar wat zij hebben betekend. En al lijkt de katholieke kerk op het eerste gezicht de stabiele factor van dit tweetal te zijn, ook zij kende door de eeuwen heen interne veranderingen die eveneens van invloed konden zijn op de houding tegenover de Joden.

Aan de hand van het voor deze studie bestudeerde materiaal kan hopelijk meer inzicht worden geboden in de rol en betekenis van deze wisselende machtsfactoren voor het leven van de Joden in Roermond en omgeving. Deze geschiedenis kent een eigen dynamiek die zich door de eeuwen heen in een steeds wisselende gedaante vertoont en waarbij niet direct van een lineair proces sprake is.

2. *Waarom de focus op deze regio?*

Er zijn verscheidene redenen voor een studie naar het wel en wee van Joden in Roermond en Midden-Limburg. Allereerst hoort Roermond bij de eerste Nederlandse steden die in de middeleeuwen al Joodse inwoners hadden. Hoewel over hen niet al te veel bekend is, kunnen we aan hun komst naar Roermond, de duur van hun verblijf en hun vertrek uit de stad conclusies verbinden over de wijze waarop de stad met deze bewoners omging.

Wat de vroegmoderne tijd aangaat, zijn Joden aanvankelijk slechts incidenteel in Roermond en in Midden-Limburg te vinden. Vanaf 1572 was er zelfs sprake van een algehele verbanning die duurde tot 1796. Toch waren er in die tijd en vooral in de achttiende eeuw met een steeds toenemende frequentie Joden tijdelijk in of nabij Roermond aanwezig of belandden daar op doortocht. Hoe incidenteel hun presentie in deze eeuwen ook was, uit de spaarzame gegevens waarover we beschikken krijgen we enig inzicht hoe en waar Joden konden (over)leven en hoe zij behandeld werden.

In de derde plaats is er het bijzondere gegeven dat Roermond en een deel van Midden-Limburg vrijwel de enige tot Nederland behorende territoria zijn geweest die in de achttiende eeuw onder Oostenrijks bewind hebben gestaan. Dit gegeven leidt tot de vraag of en in hoeverre de Verlichtingsidealen en de tolerantie-edicten van keizer Jozef II in Roermond en omgeving invloed hebben uitgeoefend op de houding aldaar ten opzichte van de Joden.

De Franse tijd en de eerste helft van de negentiende eeuw zijn van belang, omdat in die decennia een proces van emancipatie en integratie op gang kwam. In het destijds liberale Roermond ontwikkelde de economie zich voorspoedig en langzaam maar zeker vonden de Joden daar een thuis. Ze namen deel aan het economisch leven en raakten in de lokale samenleving geïntegreerd. Tegelijkertijd constateren we dat ondanks hun volledig burgerschap het in deze

periode toch voorkwam dat zij door hun medeburgers niet altijd als volwaardige leden van de plaatselijke maatschappij behandeld werden.

Ten vijfde, tijdens de lange periode van het eerste bisdom Roermond (1559-1801), waren er zoals opgemerkt hooguit sporadisch Joden in Roermond aanwezig. Bijna een halve eeuw na deze periode viel een belangrijke beslissing voor de katholieke kerkorganisatie. Roermond werd in 1840 opnieuw als bisschopszetel aangewezen. Het bisdom, vanaf 1840 tot 1853 nog een vicariaat, viel qua grenzen samen met de Nederlandse provincie Limburg. Dat gebeurde nadat de katholieke kerk als gevolg van de Franse Revolutie haar vanzelfsprekende machtspositie en prerogatieven had verloren. Van grote betekenis werd dat de nieuwe bisschop, als geestelijk leidsman van deze vrijwel uitsluitend katholieke provincie, in sterke mate het geestelijk klimaat ging bepalen. Met andere woorden: hij herstelde de oude machtspositie van zijn kerk.

Wat betekende deze nieuwe situatie voor de kleine Joodse gemeenten in Limburg? Snel werd duidelijk dat de verhoudingen tussen de katholieke kerk en de Joodse gemeenschap moeizamer werden. In hoeverre had dit ook te maken met het her en der in Europa opbloeiende antisemitisme? En wat was de rol van het sterk opkomende nationalisme? Wat de bisschop zelf betreft, kunnen we ons afvragen in hoeverre zijn beleid werd aangestuurd vanuit het Vaticaan.

Ten slotte, noch Roermond noch de rest van Midden-Limburg zijn ontkomen aan de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek naar de precieze reikwijdte van deze vervolging, naar de rol van lokale overheden (burgemeester, politie) en de lokale kerk (autoriteiten en leken), naar de vervolgers en naar het verzet, is instrumenteel voor het verkrijgen van een juist beeld van wat zich in deze jaren aldaar heeft voorgedaan.

De ontwikkelingen in deze landstreek kunnen niet los worden gezien van wat zich in aangrenzende regio's afspeelde. Voor de vroegere eeuwen valt te denken aan de invloed van de stad Keulen en de Duitse landen, aan het geheel van het toenmalige hertogdom Gelre, aan de Spaanse en Oostenrijkse overheersing in de Zuidelijke Nederlanden en later aan de Franse Revolutie die vanaf 1794 werd gevolgd door twintig jaar Franse overheersing.

Al deze verschillende dimensies gaven, om zo te zeggen, aan Roermond en aan Midden-Limburg een eigen kleur. In onderling samenspel en in wisselende constellaties zijn zij van betekenis geweest voor het leven van de Joden aldaar. Een studie van aspecten van het leven van de Joodse minderheid in de mediere door de eeuwen heen in een bisschopsstad als Roermond, gelegen in een regio als de Zuidelijke Nederlanden, in de nabijheid van Duitsland en België, zal kunnen bijdragen aan het veelkleurige beeld van de geschiedenis van de Joden in ons land.

3. *Het belang van het diachronisch perspectief*

In deze historische studie wordt het diachronische perspectief gehanteerd, met als ouverture de late dertiende eeuw en het slotakkoord in de vroege 21ste eeuw. Vanuit dat oogpunt is voor een chronologische aanpak gekozen. Zo'n aanpak kan instructief zijn om de continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis van de Joden in de bestudeerde regio bloot te leggen. Een dergelijke benadering van de geschiedenis van de Joden in Roermond en Midden-Limburg, waarin de 'longue durée' voorop staat, is nieuw.

Voor vraagstukken van continuïteit en discontinuïteit is de diachronische en chronologische aanpak in het onderhavige onderzoek in het bijzonder van belang, omdat deze aanpak tevens de betekenis kan laten zien van verschillen tussen enerzijds de periode van 1275 tot 1796 en anderzijds de periode die daarop volgt. Dit heeft alles te maken met de politieke en juridische wijzigingen in de verhouding tussen kerk en staat in ons land.

In de lange periode die in dit proefschrift aan bod komt, is een duidelijke cesuur aan te wijzen: de scheiding van kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden op 1 oktober 1795 na de invoering van de nieuwe Franse grondwet van 22 augustus van dat jaar. Die invoering viel samen met de inlijving van de negen zuidelijke departementen bij de Franse Republiek. Een jaar daarna volgde bij de gefragmenteerd ingevoerde overige Franse wetgeving de verlening van burgerrechten aan de Joden. Deze principiële wijziging heeft na de regimewisseling van 1814-1815 definitief zijn beslag gekregen in het Koninkrijk der Nederlanden met de grondwetten van 1815 en 1848. Voor alle denominaties, in het bijzonder de beide hoofdgroeperingen die in deze studie centraal staan, de rooms-katholieken en de joden, heeft de invoering in Limburg van deze staatkundige principes en van gelijke rechten betekend dat voor hen een proces van gewenning aan de nieuwe maatschappelijke positie respectievelijk hun emancipatie een aanvang konden nemen.

Onder het ancien régime waren immers in de Zuidelijke Nederlanden Joden tweede-, zo niet derde-rangs-burgers die, als ze al toegelaten werden, op zijn best 'geduld' werden. In een hiernavolgend hoofdstuk zal beschreven worden dat Joden in de zestiende en zeventiende eeuw slechts in een beperkt aantal gevallen en tegen betaling van een hoge belasting in steden werden toegelaten en vervolgens twee eeuwen lang bijna overal in de Zuidelijke Nederlanden geweerd werden. In de loop van de achttiende eeuw kregen zij van lieverlee wel het recht zich in een aantal plaatsen te vestigen, zij het dat dit vaak gebeurde onder protest van de lokale bevolking. Burgerrechten verwierven zij nergens en toelating tot de gilden was uitgesloten.

Mede onder invloed van verlichte denkbeelden over verdraagzaamheid ten aanzien van religieuze minderheden en de veranderende politieke omstandigheden klonk in de achttiende eeuw de roep om tolerantie en, belangrijker, om gelijke burgerrechten steeds luider. Dit resulteerde in de Nederlanden in de genoemde besluiten die voor Joden – alsook voor andere minderheden – onmiskenbaar maatschappelijke en politieke gevolgen hadden. Dat gold op nationaal niveau, maar niet minder op regionaal en lokaal vlak.

Voor de voorliggende studie waarin Roermond en Midden-Limburg centraal staan, hield de wettelijke verandering van de gelijkstelling van Joden – die op 2 september 1796 in de Noordelijke en korte tijd later ook in de bezette Zuidelijke Nederlanden ingevoerd werd –, de interessante ontwikkeling in dat, anders dan voorheen, drie groeperingen zich als gelijken tot elkaar moesten gaan verhouden. Twee ervan, de protestantse en de joodse, hadden in de Limburgse samenleving van de voorafgaande eeuwen, als ze ergens al aanwezig waren, tot de religieuze minderheden behoord. Voor beide minderheden, maar vooral voor de joodse, startte na die wetgeving een proces van emancipatie. Dat was een langdurig proces dat voor protestanten en joden verschillend verliep en ook verschillende snelheden kende. Wat betekende het proces van emancipatie enerzijds voor het zelfbeeld van de voormalige joodse minderheid en anderzijds voor de perceptie door buitenstaanders van de nieuwe status van joden?

Voor het katholieke volksdeel was ondertussen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, uitvloeisel van Thorbeckes grondwet, vanzelfsprekend een mijlpaal die, zoals al even aangestipt, zeker voor Roermond als bisschopsstad zijn uitwerking niet zou missen.

Maar voor de Joden kon de gelijkberechtiging een proces van assimilatie en integratie inluiden. Beide noties zijn bepaald niet onproblematisch, want wat houdt assimilatie precies in? Integratie kan leiden tot gelijkwaardig functioneren in het maatschappelijke, economische en politieke leven. Maar assimilatie houdt een verregaande aanpassing in aan zeden en gewoonten van de overheersende cultuur. Dat laatste zal voor de Joodse gemeenschap een regelmatig te vergaande stap geweest zijn. Het gebruik van zulke begrippen wekt overigens allicht de indruk dat er scherp afgebakende gemeenschappen of entiteiten bestonden, wat Roermond en omgeving betreft enerzijds de Joodse samenleving en cultuur, anderzijds de katholieke samenleving en cultuur.

Dat de historische werkelijkheid echter complexer was dan zo'n simpel schema doet vermoeden, blijkt ook uit het onderhavige onderzoek. Culturen worden gekenmerkt door een rijke diversiteit en diverse elementen uit de ene cultuur kunnen veelvoudige connecties aangaan met elementen uit een andere cultuur. De aanwezigheid van minderheden kan ertoe leiden dat ook een

meerderheidscultuur onderhevig is aan verandering. In elk geval laat de immense literatuur over deze begrippen overduidelijk zien dat hier de nodige voetangels en klemmen liggen. Zonder hier op dat alles nader in te gaan kunnen we verwijzen naar het fraaie beeld van een mozaïek dat de Amerikaanse historicus David Sorkin in verband met het begrip assimilatie gebruikt om de complexiteit daarvan weer te geven.²

De voormalige burgerlijke en religieuze minderheden, protestanten en joden, zouden evenals de katholieke meerderheid in Limburg in de latere negentiende eeuw, net als elders in Nederland, mede vorm geven aan een maatschappelijk en politiek proces dat gewoonlijk als ‘verzuiling’ wordt aangeduid. Ook aan Roermond zou dit proces niet voorbij gaan, zodat de vraag blijft in welke mate daar van verzuiling sprake was.

4. *Diversiteit in de joodse en katholieke wereld*

Wie spreekt over ‘katholieken’ en ‘joden’, moet niet de indruk wekken als zou het hier gaan om monolithische gemeenschappen. Dat was bepaald niet het geval. Ook de katholieke gemeenschap in Roermond en Midden-Limburg werd gekenmerkt door interne diversiteit qua sociale samenstelling, economische status, religieuze, politieke en maatschappelijke betrokkenheid en culturele belangstelling. In de kleine Joodse gemeenschap was die diversiteit er ook, maar minder stellig. Deze diversiteit viel in nog verfijnder vormen aan te treffen. Om slechts een voorbeeld te noemen: als men religieus betrokken was, kon die betrokkenheid namelijk nog weer uiteenlopende vormen aannemen, van zeer liberaal tot uiterst conservatief. Iets dergelijks kan ook van het politieke engagement van de joden worden geconstateerd. Niet alleen was hun afkomst verschillend, maar ook het opleidingsniveau van de leden liep uiteen. Dat kon variëren van eenvoudige vilder tot gepromoveerd academicus en van orthodox gelovige tot vrijmetselaar.

5. *Continuïteit: onderliggende patronen door de eeuwen heen*

Sorkins beeld van een mozaïek kan ook worden toegepast op de geschiedenis van de Joden in de stad en regio die hier centraal staan, bijvoorbeeld wanneer we de vraag naar continuïteit stellen. De cesuur van 1796, die in het politieke en maatschappelijke domein zulke consequenties heeft gehad, hoeft immers niet vanzelfsprekend te betekenen dat bepaalde onderliggende patronen van vóór die tijd niet in meerdere of mindere mate voortduurden.

² Sorkin, ‘The New “Mosaik”. Jews and European Culture, 1750-1940’, 29-30. Zie ook Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli d’Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis*, 28.

Anders gezegd, de nieuwe grondwettelijke constitutie van de Zuidelijke Nederlanden, in dit opzicht gelijk aan die in de Noordelijke Nederlanden, mocht een discontinuïteit inhouden voor wat de burgerlijke en godsdienstige status van minderheden aanging. Maar gelijktijdig kon sprake zijn van een opmerkelijke continuïteit in mentaliteit met het ancien régime en zelfs de middeleeuwen. Eeuwenlang ingesleten overtuigingen en vooroordelen plegen zich niet altijd iets van een gewijzigde politieke constellatie aan te trekken. Zowel het hardnekkige antisemitisme in Noord en Zuid als het in de Noordelijke Nederlanden ook hardnekkige antipapisme getuigen daarvan.

In Roermond en Midden-Limburg was dat laatste, antipapisme, in de bestudeerde eeuwen geen factor van belang, maar wel het antisemitisme dat zonder twijfel een manifestatie was van eeuwenlange onderliggende patronen en daarmee ook een signaal van historische continuïteit.

6. *Anti-judaïsme – antisemitisme – antizionisme*

De geschiedenis van de Joden in Europa valt niet samen met de geschiedenis van anti-judaïsme en antisemitisme. Maar dat deze beide fenomenen daarin een voorname rol spelen, staat buiten kijf. In dit proefschrift spelen beide begrippen ook daarom een belangrijke rol, reden om daar iets langer bij stil te staan.

Anti-judaïsme valt te omschrijven als het afwijzen van de joodse godsdienst en van degenen die deze religie aanhangen. De historicus Chris Quispel noemt in zijn monografie *De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa* de tweespalt tussen jodendom en christendom een gevolg van ‘secessiefRICTIE’.³ De weigering van de joden om Jezus als Messias te erkennen en de pretentie van de christenen dat zij het nieuwe Israël zouden zijn, vormt de kern van de substitutieleer die de houding van christenen eeuwig lang bepaald heeft. De Joodse historicus Jules Isaac heeft met zijn kort na de Tweede Wereldoorlog verschenen studie *Jésus et Israël* de substitutieleer ter discussie gesteld en daarmee een belangrijke stap gezet tot de bestrijding van deze theologie.⁴ In navolging van Isaacs standpunt wordt nu ook gesteld: ‘Als ooit moet worden vastgesteld wat de ernstigste denkfout uit de wereldgeschiedenis is geweest, is de substitutietheologie een goede kandidaat.’⁵

³ Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat. De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa*, 32, met verwijzing naar D. van Arkel, *The Drawing of the Mark of Cain*, 64: ‘(...) whenever within a group or institution a minority develops a deviating opinion on one or more points of the common ideology and feels forced to secede on those grounds, it will justify its secession by accusing those who do not follow them of being disloyal to their own, that is, the once common ideology.’

⁴ Isaac, *Jésus et Israël*, met name 279-301.

⁵ Warringa, *De substitutietheologie*, website lucepedia.nl. Ratzinger (Benedictus XVI), ‘Geen berouw over genade en roeping’, 54-55, spreekt over ‘substitutietheorie’ en stelt dat deze theorie als zodanig nooit bestaan heeft. Zie echter in hoofdstuk II.6.6, pagina 339, voor zijn duidelijke instemming met *Nostra Aetate* in 1966.

Christenen konden voor hun negatieve houding ten aanzien van de joden teruggrijpen op bepaalde passages in het Nieuwe Testament, zoals *Mattheus* 27: 23-25 en *Johannes* 8: 21-59. Door dergelijke passages op te vatten als thuishorend in een specifieke historische context, zoals in later eeuwen steeds vaker werd gedaan, werd dat veel lastiger. In rooms-katholieke kring werd een dergelijke historisch-kritische benadering van de Bijbel lange tijd minder wenselijk geacht. Pas in het jaar 1943 werd bij de pauselijke encycliek *Divino afflante Spiritu* een dergelijke historisch-kritische benadering toegestaan.⁶

Er lijkt geen werkelijk onderscheid te zijn tussen anti-judaïsme en de ook gebezigde term kerkelijk of religieus antisemitisme. Volgens de Duitse historicus Winfried Frey is kerkelijk of religieus antisemitisme hetzelfde als anti-judaïsme.⁷ Deze houding wordt onderscheiden van antisemitisme, dat omschreven kan worden als haat tegen Joden. Als begrip dateert het uit de tweede helft van de negentiende eeuw en komt het voort uit een beweging die zich richtte tegen wat men toen begon te beschouwen als ‘het Joodse ras’ en zijn vermeende fatale invloed op de Westerse maatschappij. Het zijn dus niet de religieuze, maar de racistische en etnische vooroordelen die de doorslag geven. Dat de begrippen anti-judaïsme, religieus antisemitisme en racistisch antisemitisme echter met elkaar samenhangen, kan moeilijk worden betwijfeld.⁸ Het ‘succes’ van het racistisch antisemitisme in Europa zou onwaarschijnlijk zijn zonder de historische achtergrond van de religieuze en maatschappelijke vooroordelen jegens Joden, zoals die voortvloeiden uit het christelijk anti-judaïsme.⁹

In de loop van de negentiende eeuw is het racistische element in de anti-Joodse gevoelens steeds sterker geworden. In de voorafgaande eeuw was al de vraag gerezen of Joden een te onderscheiden volk, ras of natie vormden. Ook is er sprake geweest van culturele vooroordelen: pasten de Joden bij de Europese beschaving of was hun cultuur ongeciviliseerd? Men vroeg zich af of er een dichotomie bestond tussen Jodendom en moderniteit.¹⁰ Aanhangers van de Verlichting pleitten voor religieuze tolerantie en burgerlijke gelijkheid van Joden.

De tegenstelling tussen de ideeën van de Verlichting en het racistisch antisemitisme, wordt door de Amerikaanse historicus Jonathan Judaken als volgt geschetst:

⁶ Marendy, ‘Anti-Semitism, Christianity, and the Catholic Church: Origins, Consequences and Responses’, 293.

⁷ Frey, ‘Antijudaismus’, 369.

⁸ De grens tussen de genoemde begrippen is vaak diffuus. Om die reden maakt historicus Bart Willems in zijn boek *Christendom en antisemitisme* geen onderscheid door antisemitisme consequent op te vatten als verzamelterm. Die vereenvoudiging ligt voor de hand, zij het dat de nuance dan verloren kan gaan.

⁹ Marendy, ‘Anti-Semitism, Christianity and the Catholic Church’, 289.

¹⁰ Judaken, ‘Antisemitism and the Jewish Question’, 561.

‘Whereas for Enlightenment thinkers, the cause of Jewish depravity was religion, and the solution to the Jewish problem was assimilation, new racial arguments aimed at upending emancipation by maintaining that assimilation was impossible. “Antisemitism” as a new construct developed as the battle cry for a new form of modern mass politics. In this new era, the discourse of race replaced the earlier theological and then social distinctions between Christians and Jews with new scientific-sounding criteria based on blood and descent that could be easily welded onto an exclusionary nationalist, ethno-racial vision of “the people”.’¹¹

Het moderne antisemitisme is te beschouwen als een verzetsbeweging tegen de snel veranderde omstandigheden in de maatschappij, de voortgaande technologische ontwikkelingen, de vergaande industrialisatie en de invoering van democratische spelregels. Bij een aantal van deze veranderingsprocessen waren Joden nauw betrokken. Volgens de bekende Amerikaanse socioloog Talcott Parsons is ‘the projection on the Jew, as a symbol, of free-floating aggression, springing from insecurities and social disorganization’ de belangrijkste bron van het virulente antisemitisme.¹² Ook Judaken geeft aan dat het door hem geschetste beeld samenhangt met ingrijpende veranderingen naar een moderne maatschappij, zoals hij die noemt: ‘the transformations of modernity’.

Historicus Jan Ramakers wijst voor het ontstaan en de bloei van antisemitisme eveneens op het verzet in bepaalde kringen tegen een veranderende maatschappij. Hij spreekt in dat verband van ‘een afgeleide, een uitdrukking van een conservatieve levensbeschouwing die in crisissituaties gemakkelijk aanleiding geeft tot conspiratietheorieën.’¹³ Ook kenschetst hij de houding van velen in de katholieke kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw als reactionair conservatisme, dat de status quo in de maatschappij verwerpt en terug wil naar een geromantiseerd verleden.¹⁴ Dat antisemitisme in katholiek Nederland nooit grootschalige aanhang heeft verworven, acht deze auteur een gevolg van wat hij – in navolging van H.W. von der Dunk – het ‘reformistisch herstelconservatisme’ noemt, een weliswaar principieel verzet tegen modernisme, maar met aanvaarding van ongewenste, maar

¹¹ Ibidem, 565-568. Saul Friedländer nuanceert de scheiding tussen theologie en racisme enigszins door te spreken van ‘Redemptive Anti-Semitism’. Die vorm van antisemitisme kwam voort uit de angst voor ontarding van het eigen ras en uit het religieuze geloof in verlossing. De ontarding werd dan toegeschreven aan de Joodse indringers in politiek en samenleving. De verlossing zou komen als men van de Joden was bevrijd – als zij waren verdreven en mogelijk vernietigd. Cf. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, deel 1, 87.

¹² Talcott Parsons, ‘The Sociology of Modern Anti-Semitism’ in: Isaac Graeber and Stewart Henderson Britt (red.), *Jews in the Gentile World* (New York 1942) 120, geciteerd in Judaken, ‘Antisemitism and the Jewish Question’, 580.

¹³ Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme. Nederlandse katholieken als “medestrijders” en “tegenstanders” van de Joden 1796-1940’, 67.

¹⁴ Von der Dunk, *Conservatisme*, 16.

onvermijdelijke veranderingen, dus de ‘transformations of modernity’ als door Judaken geschetst.¹⁵

Tegen de hierboven geschetste achtergrond is veel van de geschiedenis van de Joden die in de onderhavige studie centraal staat, te plaatsen. Terwijl in de vroege periode er wel degelijk sprake is van anti-judaïsme en alle consequenties van dien (waaronder beroepsbeperkingen en uitsluiting en de daardoor ontstane negatieve stereotypering), is er in de loop van de negentiende eeuw steeds meer sprake van racisme, zij het aanvankelijk in beperkte mate. Toch blijft het moeilijk en soms onmogelijk om begrippen als ‘afkeer van Joden’, ‘haat tegen Joden’, ‘anti-judaïsme’, ‘kerkelijk antisemitisme’ en ‘wereldlijk antisemitisme’ af te bakenen. Wellicht kan de definitie van de de International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) enige uitkomst bieden. Deze luidt:

‘Antisemitism is a certain perception of Jews, which may be expressed as hatred toward Jews. Rhetorical and physical manifestations of antisemitism are directed toward Jewish or non-Jewish individuals and/or their property, toward Jewish community institutions and religious facilities.’

Al is zij mogelijk niet voor iedereen even bevredigend, deze definitie omvat verscheidene belangrijke dimensies die voor de onderhavige studie bruikbaar zijn. Het belangrijkste aspect van deze definitie is de afwezigheid van enige verwijzing naar het negentiende-eeuwse – en onjuiste – begrip ‘ras’. Daarbij moet wel worden aangetekend dat deze definitie vooral van toepassing is op de periode vanaf globaal 1870.

7. *De katholieke kerk en antisemitisme*

Spreeken we over de houding van de kerk ten aanzien van de joden in Roermond en Midden Limburg, dan is een enkel afzonderlijk woord nodig over de katholieke kerk en het antisemitisme. Voorop gesteld dient te worden dat het van groot belang is elke uiting van anti-judaïsme en antisemitisme in de specifieke historische context te bestuderen. Dat geldt zeker ook van de houding van de katholieke kerk door de eeuwen heen.

Zo kunnen we constateren dat vijandigheid van kerkelijke zijde ten aanzien van joden niet altijd overging in antisemitisme. Verder moet worden vastgesteld dat men ook van houding kon veranderen. Zo zullen we zien dat de leiding van de Nederlandse katholieke kerk en van het bisdom Roermond alsook van een aanzienlijk aantal van zijn priesters tijdens de Jodenvervolgving afstand

¹⁵ Ibidem, 68-70.

nam van de antisemitische mentaliteit waarvan de kerk op eerdere momenten getuigd had.

Over het antisemitisme, ook het racistische, dat in katholieke kringen kon opbloeien, bestaat een uitgebreide literatuur, waarbij in het bijzonder de vraag wordt opgeworpen waar de verantwoordelijkheid ligt en in hoeverre dat antisemitisme endemisch is of niet.

Een historicus als David Kertzer is over die verantwoordelijkheid van oordeel dat, ook als het Vaticaan nooit de uitroeiing van de Joden zou hebben goedgekeurd, de leerstellingen en acties van de kerk, inclusief die van de pausen, die uitroeiing mogelijk hebben gemaakt. Hij merkt daarbij op dat het inderdaad juist is dat het Vaticaan zich tegen die uitroeiing verzet heeft, zij het in stilte. Daarmee ligt de vraag op tafel of de (leiding van de) katholieke kerk verantwoordelijk of medeverantwoordelijk moet worden gesteld voor de Shoah. Dat uit de oude middeleeuwse en uit de in de negentiende eeuw aanzienlijk versterkte vooroordelen en haat tegen Joden een politieke antisemitische beweging heeft kunnen ontstaan, is volgens Kertzer te wijten aan de katholieke kerk.¹⁶ Sinds enkele tientallen jaren rijst bij velen de vraag of de keuze van de katholieke kerk tijdens de Shoah voor stille diplomatie/humanitaire hulp en voor het afzien van publieke interventie niet enkel werd ingegeven door strategische overwegingen, maar of die bewust of onbewust voortkwam uit een antisemitische mentaliteit.¹⁷

De Duitse auteur Olaf Blaschke is rigoureuus in zijn oordeel over de rol en betekenis van het katholicisme in zijn land:

‘Der Milieubildungsprozeß und die Mentalitätsgeschichte des Katholizismus waren eng mit der Entwicklung des Antisemitismus verbunden und umgekehrt: Die Judenfeindschaft des 19. und 20. Jahrhunderts fand im Katholizismus einen zuverlässigen Vertreter.’

Hij besluit zijn dissertatie over katholicisme en antisemitisme in Duitsland met de woorden: ‘Vielmehr waren Katholiken antisemitisch, gerade weil sie gute Katholiken sein wollten.’¹⁸ Een dergelijk stelling en het – volgens Blaschke – endemisch verband tussen katholicisme en antisemitisme gaan velen te ver.

Belangrijk voor een standpunt over dat vermeende ‘endemische’ karakter is de omvangrijke studie *Een donkere spiegel* van Poorthuis en Salemink. Hun oordeel en samenvattingen die veel aspecten van de verhouding tussen Nederlandse katholieken en joden raken, zijn milder van aard dan de wel erg

¹⁶ Kertzer, *The Popes against the Jews. The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, 9.

¹⁷ Salemink, ‘Katholieke kerk en de moord op de Europese Joden. *Een lang debat*’, 250-251.

¹⁸ Blaschke, *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich*, 314 resp. 337.

vergaande stellingen van Blaschke, zij het dat op enkele onderdelen van hun conclusies aanmerkingen kunnen worden gemaakt. Zij erkennen dat er aan het einde van de negentiende eeuw een felle vorm van antisemitisme in de katholieke kerk bestaan heeft. Het was ook een antisemitisme dat niet verschoond bleef van racistische motieven. De stelling dat er sprake was van een endemisch antisemitisme wordt door hen niet onderschreven.¹⁹

Hun stellingname komt overeen met het standpunt van de Zwitserse auteur Urs Altermatt dat luidt: ‘Man wird den Charakter des katholischen Antisemitismus nur gerecht, wenn man deutlich darauf hinweist, dass die offizielle Lehre der katholischen Kirche den biologischen Rassismus stets klar verurteilt hat’. In Altermatts visie waren katholieken de overtuiging toegedaan dat inclusie, dus assimilatie van joden door de doop en culturele integratie in de christelijke gemeenschap, gewenst was.²⁰

Een licht afwijkende mening over het structurele karakter van het antisemitisme binnen het Nederlandseatholicisme – vergeleken met het standpunt van de auteurs van *Een donkere spiegel* –, vertolkt de al eerder genoemde auteur Jan Ramakers. Al in de vroege negentiende eeuw ziet hij duidelijke aanwijzingen van wat hij noemt ‘incidentele uitpattingen van radicaaldemocratische eenlingen, in politiek en economisch roerige tijden ontspoorde marginale katholieken’. Voor de tweede helft van die eeuw constateert Ramakers dat er ‘een structureel ijzig antisemitisch klimaat’ in katholiek Nederland heerste.²¹ Zijn standpunt benadert dan enigszins dat van Blaschke.

Ook over de relatie tussen integralisme en rechts-radicalisme bestaan verschillen van mening tussen Ramakers enerzijds en Poorthuis en Salemink anderzijds. In het hoofdstuk in de onderhavige studie dat gewijd is aan de ontwikkelingen in de katholieke kerk in de jaren dertig van de twintigste eeuw – in de aanloop naar de Shoah –, zal op de relatie tussen het katholiek integralisme in de kerk en rechts-radicale bewegingen nader ingegaan worden alsook op de invloed van de katholieke Franse auteur Léon Bloy. In de grillige figuur van Bloy, voor vele katholieken in de jaren twintig en dertig – onder wie Anton van Duinkerken – gedurende lange tijd een voorbeeld, ziet Ramakers een auteur van ‘traditionele samenzweringstheorieën en de liederlijkste aantijgingen tegen Joden’.²²

¹⁹ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over Joden. Tussen antisemitisme en erkenning. 1870-2005*, 793.

²⁰ Altermatt, *Katholizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten Ambivalenzen. Zur Kulturgeschichte der Schweiz 1918-1945*, 306-307.

²¹ Ramakers, ‘De houding van de Nederlandse katholieken tegenover de Joden, 1900-1940’, 88; Idem, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 64.

²² Ibidem, 72. Rogier (*Katholieke Herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, 439) noemt Bloy ‘van elk besef van grenzen en nuances verstoken’.

8. *Religieuze dominantie en empathie*

Een recente vergelijkende studie van de socioloog Robert Braun over de samenhang tussen religieuze dominantie en empathie in Nederland en in België biedt nog meer inzicht in de houding van de Nederlandse katholieken tijdens de jaren dertig en veertig.²³ Daarin gaat hij nader in op de houding van de Nederlandse katholieken ten opzichte van joden tijdens de jaren van vervolging. Zijn conclusie is dat katholieke leiders in het christelijk-religieus verdeelde Nederland openstonden voor het leed de Nederlandse joden aangedaan, en empathisch reageerden, terwijl in het vrijwel homogeen katholieke België de leiding van de kerk veel meer geneigd was om het antisemitisme te omarmen.²⁴

Braun belicht, zoals hij het noemt, het Janus-gezicht van religies door de vraag te stellen waarom sommige religieuze autoriteiten empathie met gestigmatiseerde buitenstaanders stimuleren, terwijl anderen xenofobie goedkeuren of zelfs propageren. Religieuze elites zijn in zijn visie minder geneigd om empathie met buitenstaanders uit te dragen, wanneer hun kerkgemeenschap numeriek de natie domineert. Omdat mededogen grotendeels een gevolg is van het begrijpen dat wat er met anderen gebeurt, gemakkelijk ook jezelf kan overkomen, zullen leiders van nationale minderheidskerken zich eerder identificeren met buitenstaanders. Dit omdat ze zelf afhankelijk zijn van pluralisme voor hun voortbestaan. De minderheidspositie van de katholieke kerk in Nederland zou volgens deze redenering (mede) geleid hebben tot de protesten van de katholieke kerk in Nederland tijdens de bezetting.²⁵ In wezen komt dit betoog overeen met de strekking van de door Ramakers aangehaalde woorden van de katholieke politicus P.J.M. Aalberse: ‘On commence par le Juif, on finit par le Jésuite’.²⁶

Het is de vraag of deze redenering helemaal gevolgd kan worden, wanneer gekeken wordt naar de landsdelen waar katholieken in de meerderheid waren. Uiteindelijk was de bevolking van de staatkundige provincie Limburg – geheel samenvallend met het bisdom Roermond – vrijwel homogeen katholiek. Toch heeft de leiding van dat bisdom al vanaf het midden van de jaren dertig geageerd tegen rechts-radicalisme en Jodenvervolging. Mogelijk kan dat verklaard worden uit de wel zeer grote nabijheid – de lange grens met Duitsland – van het naziregime. Bovendien is de vergelijking mogelijk met twee andere bisdommen, ’s-Hertogenbosch en Breda. Zoals hierna nog zal blijken, waren het de leiders Arnold Diepen en Petrus Hopmans van deze eveneens vrijwel homogeen katholieke Brabantse bisdommen die tijdens de eerste periode van de

²³ Braun, ‘Religious Dominance and Empathy. Catholic Antisemitism in the Low Countries’, 387-415.

²⁴ Zie voor het antisemitisme in katholiek België: Seberechts, ‘De Joden in België in het Interbellum’, 53-61.

²⁵ Ook Ramakers, ‘Conservatisme en antisemitisme’, 73-74, acht die minderheidspositie van belang.

²⁶ Idem, ‘De houding van de Nederlandse katholieken’, 87.

bezetting hebben verhinderd dat hun kerk deel zou nemen aan de genoemde en voor Limburg gesignaleerde kerkelijke protesten. Was hun houding ook te wijten aan een gebrek aan empathie? Het heeft er de schijn van.

9. *Opzet van deze studie*

Deze studie is als volgt opgezet. In het licht van de cesuur in de nationale geschiedenis die gegeven is met de belangrijke staatkundige verandering van 1794-1796 valt het boek grofweg in twee delen uiteen.

Het eerste deel (I) bespreekt de lotgevallen van Joden in het onderzoeksgebied in de periode van de late dertiende tot aan de late achttiende eeuw. Als direct gevolg van een gebrek aan bronnen is dit deel noodzakelijk globaal van opzet en ook enigszins fragmentarisch van karakter. Voor het gehele gebied van de huidige provincie Nederlands-Limburg geldt dat er over de aanwezigheid van Joden tot aan de Franse revolutie slechts incidenteel berichten zijn. Van grotere, langdurige vestigingen in de steden aldaar is nooit sprake geweest. Getalsmatige gegevens zijn er slechts in beperkte mate. Bij een zoektocht naar Joden in deze regio in de periode tot 1796 moet daarom de vraag gesteld worden of zij gedurende die eeuwen slechts een marginale groep vormden terzijde van de toenmalige wereld. Ondanks het woekeren met het materiaal kan dit deel aan de hand van enkele case studies een bijdrage verschaffen tot een antwoord op de overkoepelende vraagstelling.

Het tweede deel (II) zet in met de langdurige Franse overheersing en eindigt in feite met de vroege 21ste eeuw. Hier is het materiaal duidelijk overvloediger voorhanden. Dit tweede deel kan nog weer worden gesplitst in zes sub-delen aan de hand van vijf onderscheiden perioden:

1. De gelijkberechtiging en aarzelende emancipatie van Joden vanaf de aanvang van het Frans bewind in 1794-1796 tot en met het herstel van het Noord-Nederlands gezag;
2. Het verkapt en het later definitief herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1840 respectievelijk 1853 tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog (1840-1918);
3. Het Interbellum (1918-1940);
4. De jaren van de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) gevolgd door een apart vijfde hoofdstuk gewijd aan enkele bijzondere aspecten van de Shoah;
6. De naoorlogse periode (1945-2018).

Dat het laatste sub-deel tamelijk beknopt is, vloeit voort uit de ontwikkelingen in de Joodse gemeente van Roermond en van de overige Joodse gemeenten in Limburg die zich na 1945 nooit hebben kunnen herstellen. Als gevolg van de uitroeiing door het naziregime is de Joodse bevolkingsgroep dusdanig

gedecimeerd dat er nu in Roermond en het merendeel van de provincie Limburg geen kenbaar actief Joods leven meer is. Sinds 1987 is er alleen in de Limburgse provinciehoofdstad Maastricht nog een Israëlitische gemeente. In 2018 verliet het laatste lid van de oorspronkelijke Joodse gemeenschap Roermond.

10. *Vergelijkend perspectief*

Om het eigene van de hier besproken ontwikkelingen in een duidelijk kader te schetsen, is het interessant om een katholieke stad en regio als Roermond en Midden-Limburg te vergelijken met andere Nederlandse plaatsen in de mediene. Dan kunnen we wellicht antwoord geven op de vraag in hoeverre het beeld dat uit de onderhavige studie oprijst, overeenkomt met een patroon, of dat het juist afwijkingen daarvan vertoont. En zo ja, in welk opzicht. Er is een overvloed aan publicaties over Joodse gemeenten in de mediene, deels beperkt tot de jaren van de vervolging, deels met lange historische overzichten. Daarom wordt in een van de laatste hoofdstukken van deze dissertatie gepoogd de aanzienlijke verschillen tussen de aantallen slachtoffers van de Shoah in vier Limburgse grenssteden te verklaren. Een vergelijking met steden buiten de overheersend katholieke regio is niet eenvoudig gebleken. Voor dat laatste is gekeken naar de studies van Stefan van der Poel over de *Joodse Stadgers* in Groningen en van Marjolein Schenkel over *De Twentse paradox*, het lot van de Joden in Enschede en Hengelo.²⁷

11. *Verantwoording bronnen*

Deze studie is voor een aanzienlijk deel gebaseerd op archivalische bronnen die deels tot nu toe in historische studies over Joden in Roermond en Midden-Limburg ongebruikt zijn gebleven. Er is systematisch onderzoek verricht naar archieven van gerechtelijke aard en van overheden in Brussel, Den Haag, Heerlen, Maastricht, Roermond, Sittard en Venlo. Enkele daarvan moesten bezocht worden om op het spoor te komen van allereerst de aanwezigheid van Joden in stad en regio in de middeleeuwen, onder het *ancien régime* en tijdens de Franse tijd. Daarover was tot nog toe nog weinig bekend. In bijna alle archieven was in ieder geval onderzoek van het recente, twintigste-eeuwse verleden aan de orde.

Archieven vormen voorts een belangrijke bron voor onze kennis van de vervolging waaronder Joden leden die in Roermond en omgeving leefden voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Studie van deze archivalia heeft eveneens

²⁷ Van der Poel, *Joodse Stadgers*. *De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*; Schenkel, *De Twentse paradox*. *De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

nieuwe kennis gebracht. Voor de studie van de vervolging zijn destijds ook interviews afgenomen met enkele overlevenden. Die gesprekken hebben deels plaatsgevonden in de zomer van 2005 in het kader van een onderzoek dat op dat moment slechts verslaggeving beoogde en geen wetenschappelijke verantwoording. Inmiddels is een aantal van de geïnterviewden overleden.

De journalistieke pers is voor het tweede deel van de dissertatie, en in het bijzonder voor de tweede helft van de negentiende eeuw en voor de daaropvolgende eeuw, eveneens een belangrijke bron. Onderzoek naar wat de plaatselijke katholieke pers over Joden te melden had, vaak in strikte navolging van Italiaanse kranten, afkomstig van of geïnspireerd door het Vaticaan, is zeer informatief. Tegelijkertijd bleken Joodse bladen zoals het *NIW*, *CBIN*, *Ha'ischa* en *De Vrijdagavond* regelmatig ook belangwekkende informatie en reacties te bevatten over en op ontwikkelingen in Roermond.

Kerkelijke documenten, zoals pauselijke encyclieken, aartsbisschoppelijke en bisschoppelijke brieven, vormen voor de periode van de negentiende en twintigste eeuw een bron van belang voor de kennis van de houding van de bestuurlijke kerkelijke elite ten aanzien van de Joden.

Een zorgvuldige analyse van dergelijke primaire bronnen kan bijdragen aan bijstelling en nuancering van beelden die thans in de literatuur bestaan.

12. Literatuur over Joden in de mediene en in het bijzonder in Limburg

Van de omvangrijke literatuur over het leven van de Joden in Nederland noem ik slechts de belangrijkste artikelen en boeken. Verwezen kan worden naar het overzichtsartikel 'Zoekt en gij vindt wat gij niet zoekt' van Salvador Bloemgarten in *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de Joden in Nederland. De verdwenen mediene* van H. Beem en het *Memorboek* van Mozes Heiman Gans geven een goed inzicht in Joods leven in vroeger jaren. Gedetailleerde gegevens over dat leven in dorpen en steden van Nederland zijn te vinden in *Pinkas, de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* door Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman. Verder is er het standaardwerk *Geschiedenis van de Joden in Nederland* onder redactie van J.C.H. Blom, D.J. Wertheim, H. Berg en B.T. Wallet.

Toegespitst op de Shoah zijn er talrijke publicaties verschenen. Het artikel van H.D. Flap, K.J. Geurts, en W.C. Ultee, 'De Jodenvervolging in lokaal perspectief' uit 1997 bevat een opsomming van op dat moment bekende plaatselijke studies over dit onderwerp. Veel aspecten van vervolging en onderduik komen aan de orde in *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland*, onder redactie van H.D. Flap en M. Croes. Belangwekkend is het onderzoek naar de overlevingskansen van

Joden tijdens de oorlog van Marnix Croes en Peter Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan* uit 2004. Welhaast ten overvloede noem ik onmisbare standaardwerken als de in een aantal delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong beschreven geschiedenis van de Joden in Nederland, voorts *De Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* van J. Presser en *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de Joden in Nederland* van Bob Moore.

Een volledige en samenvattende beschrijving van de aanwezigheid van Joden door de eeuwen heen in het huidige Limburg ontbreekt. Het gebied heeft zelf, maar ook ten aanzien van het verleden van de Joodse bewoners, een verbrokkelde geschiedenis. Pas sinds 1815 is Limburg een staatkundig geheel. Bovendien is het katholicisme er de overheersende godsdienst geweest. De lokale en regionale geschiedenis werd er aanvankelijk geschreven door priesters, die over het algemeen meer aandacht hadden voor het altijd katholieke karakter van hun provincie.

De uit 2000 daterende dissertatie van Christoph Cluse, *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden*, is daarom onmisbaar. Dat geldt ook voor de uitgave uit 1950 van *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age* door Jean Stengers. Cilli Kasper-Holtkotte verschaft met haar omvangrijke dissertatie *Im Westen Neues. Migration und ihre Folgen: deutsche Juden als Pioniere jüdischen Lebens in Belgien, 18./19. Jahrhundert* uit 2003 inzicht in de komst van Joden uit de Duitse landen onder andere naar Limburg. Verder zijn er de publicaties over het verleden van Joden door de eeuwen heen van J.C.G.M. Jansen, ‘Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis. Het Limburgse voorbeeld’ (1975), ‘Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw’ (1978) en ‘Strafrechtspraak en Joden in Limburg in de 18e en vroeg 19e eeuw’ (1986). Zijn artikel ‘Een synagoge in de Hamstraat’ uit 1999 is voor Roermond van belang. R.C. Hekker schreef ‘Zeven eeuwen Joods leven in Limburg’, verschenen in de bundel *Cramignon, bijdragen tot de Limburgse volkskunde* in 1970. H. Beem en R.C. Hekker verzorgden in 1967 ‘De Joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw’ in de bundel *Scolae Judeorum. De Joden in Limburg en hun synagogen*.

De Shoah in Limburg is uitvoerig en gedetailleerd beschreven in de in 2013 verschenen dissertatie van Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Ook de dissertatie uit 1994 van A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de Provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, biedt veel gegevens over de Jodenvervolging. Beide

boeken bevatten vanzelfsprekend weinig informatie over de voorafgaande geschiedenis van de Limburgse Joden of over de periode daarna. In de onderhavige dissertatie over de Joodse aanwezigheid in Roermond en Midden-Limburg vanaf de dertiende eeuw is de focus op een kleiner gebied gericht, waardoor ook de periode 1933-1945 uitvoeriger en met meer details beschreven kan worden. Herman van Rens en Annelies Wilms hebben recent nog een omvangrijke studie gepubliceerd met de titel *Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945*. Daarin beschrijven zij het lot van de 9.600 mannen en jongens uit Frankrijk, België en Nederland die in het vóór Auschwitz gelegen station Cosel werden gedwongen uit te stappen om daar in dwangarbeiderskampen een slavenbestaan te gaan leiden. Onder hen waren ook veel Limburgse mannen.

Voor een aantal Limburgse steden en dorpen is de Joodse geschiedenis beschreven. Voor de provinciehoofdstad verzorgde J.M. Lemmens *Joods Leven in Maastricht*. De geschiedenis van de Joden in Beek is vergeleken met die van andere joodse gemeenten in Limburg, uitvoerig beschreven in *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen Joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*, met bijdragen van J.C.G.M. Jansen, J.M. Lemmens, D.I. van Gelder en J.M.G. Aussems. Voor Gennep verscheen *De Joden van Gennep* van Wiel S. van Dinter. Recent verscheen in het *Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold*, editie 2019, een beschouwing met als titel ‘Joden in Urmond en Berg aan de Maas en de nakomelingen van Soesman Wolf & Sophia Hertz’ van Harry Strijkers m.m.v. Wil Brassé.

Meer specifiek gericht op de Shoah verschenen *De vergeten Joden van Geleen 1920-1950* van W.M.H. Brassé, J.M. Lemmens, J.P.L.G. Offermans en J.H. Strijkers (2012), *Een diepzwarte sluier. De grensplaats Venlo en de Jodenvervolg* van Gerrit van der Vorst (2014) en *Leven rond de synagoge* voor wat betreft de Joden in Heerlen van Henk de Wolf (2015).

Belangwekkende artikelen over momenten uit de Joodse geschiedenis in Limburg verschenen van de hand van onder anderen de al genoemde J.M. Lemmens, van G.H.A. Venner, J.G.C. Venner en Peter Schulp.

Tot slot, zoals in de aanvang van deze inleiding opgemerkt, is er van mijn hand een aantal publicaties verschenen dat gewijd is aan de lotgevallen van de Joden in Roermond in de jaren 1940-’45; zij dienen mede tot basis van het deel in dit proefschrift dat daarover handelt.²⁸ Daarnaast bezorgden Huub Graus en ik

²⁸ Verwezen wordt naar de in de literatuurlijst opgenomen publicaties van mijn hand die grotendeels betrekking hebben op Joden en Joods leven in Roermond. Mijn artikel ‘De ondergang van joods Roermond 1940-1945’, gepubliceerd in SvR 14 (2006), is later, weliswaar met mijn toestemming, maar voorzien van niet door mij geaccordeerde wijzigingen en met gebrekkige auteursvermelding, deels opgenomen in *Van kazemat tot kelderleven. Roermond 1940-1945* van Eric Munnicks (Roermond z.j.). Mijn publicaties over de Jodenvervolg in Roermond waren onderwerp van bespreking in *Wie herdenkt wat? Postmemory van de*

de heruitgave van *Het zotte Vleesch*, de debuutroman van Jacob Hiegentlich, waaraan ook in deze studie af en toe zal worden gerefereerd.²⁹

13. *Een minderheid in de mediene: bijdrage aan het wetenschappelijk debat*

Zoals duidelijk zal worden, zal op de kernvraag van deze studie in het vervolg een tijdgebonden en daardoor telkens wisselend antwoord worden gegeven. Het is een aaneenschakeling van welkom heten, profiteren, isoleren en verstoten. Tijdens de Shoah is er sprake van een intensief, maar uiteindelijk te laat proces om te redden wat er te redden valt. Daarna volgt het moment van bewustwording van de oorzaken van dit proces.

Met deze studie beoog ik, deels in aansluiting bij Van Rens en Cammaert, het beeld van een Joodse samenleving in een overweldigend grote katholieke omgeving te preciseren en aan te vullen. Het diachronisch perspectief is – zoals opgemerkt – instructief, omdat het ons de constante maar ook wisselende factoren laat zien.

Met de uitkomst van deze studie wil ik via de geschiedenis van Joden in de specifieke omgeving van een stad en regio als Roermond en Midden-Limburg, ook gelet op het dominanteatholicisme en de geografische ligging in de Zuidelijke Nederlanden, bijdragen aan onze algemene kennis van Joden in de mediene. Tevens hoop ik met deze studie een bouwsteen te leveren tot een vergelijkend onderzoek dat nader licht kan werpen op ons beeld van Joden in Nederland die buiten de grote steden van het westen van ons land leefden.

Jodenvervolging in Roermond, Korte thesis Master Cultuurgeschiedenis van Sjoerd Brentjens, gepubliceerd op internet. Zie hiervoor het overzicht van de geraadpleegde websites.

In de subhoofdstukken II.3.2, 5, 6, 8 en 11 zijn op een aantal plaatsen bewerkingen en uitbreidingen opgenomen van onderdelen van mijn publicatie 'De ondergang van joods Roermond'. Idem in de subhoofdstukken II.4.4 t/m 8, 12-13, 15, 17-18.

²⁹ Deze heruitgave bevatte ook een biografische schets van de hand van Peter Nissen, drie novellen en 21 gedichten van Hiegentlich alsmede een bibliografie.